

OVER DE DUITSE ORDE EN DE BOUWMEESTER(S) VAN DE RHENENSE CUNERAKERK MET HAAR TOREN

In de middeleeuwen bevond zich vlak bij de Westpoort te Rhenen een commanderij van de Duitse Orde, welke behoorde tot de Balie (Balijs) van Utrecht.

Er is betrekkelijk weinig bekend over de vroegste stichtingen van de Duitse Orde in Nederland. Er waren voornamelijk drie ridderorden die zich in de 13e en 14e eeuw in Nederland vestigden, namelijk de Tempeliers, de Johannieten en de Duitse Orde. Alle drie hadden de beoefening van naastenliefde in hun vaan geschreven en wel in het bijzonder verpleging en verzorging van pelgrims. Daarbij kwamen al spoedig ook militaire verplichtingen, zoals verdediging van het Heilige Land, strijd tegen ongelovigen, ook in Pruisen, en beveiliging van wegen.

De Duitse Orde, die in 1190 te Acre werd gesticht, en zich later met de Zwaard-Broeders verenigde, kwam in 1237 tot een organisatie. De oudste huizen in de Nederlanden dateren van midden 13e eeuw.

Sommige van de nederzettingen heetten later nog kasteel, van andere wordt melding gemaakt van grachten, waarmee ze omringd waren (vergelijk de Commanderij te Ingen).

Dit alles doet enigszins ridderlijk aan en vele leden waren dan ook van adel. Toch is het opvallend hoe zeer de Duitse Orde prijsstelde op het bezit van kerken en deze vaak door eigen leden lieten bedienen.

De leiding van de orde in de Nederlanden berustte bij de landscommandeurs te Utrecht en die van de Oude Biezen (bij Bilsen in België) voor de zuidelijke Nederlanden.

Ofschoon priesters de meerderheid hadden, heeft de Duitse Orde over de eeuwen toch meer het ridderlijk karakter gehandhaafd dan bijvoorbeeld de Johannieten.

Totaal waren er in de Nederlanden begin 15e en 16e eeuw respektievelijk 15 en 21 huizen van de Duitse Orde.²

Nederzettingen zoals in Rhenen hadden meer het karakter van pastorieën. De leden der orde moesten de pastoorplichten vervullen, maar daarnaast soms ook nog gezamenlijk de getijden bidden, reciteren of zingen. Zo konden zij als zij zongen de hulp inroepen van de schoolmeester en vier choralen.

Commandeurs, zoals te Rhenen, leefden in feite als pastoors, hadden eigen inkomsten en lieten zich door een huishoudster verzorgen. Zij konden tenslotte over hun nalatenschap bij testament beschikken, soms ook ten voordele van zo'n huishoudster.

De geschiedenis van de Duitse Orde is nauw verweven geweest met die van de Rhenense parochiekerk.³

In de 13e eeuw heeft het Duitse Huis verschillende onroerende goederen en rechten verworven te Rhenen. Zo kreeg het van Otto, graaf van Bentheim, bij zij intrede in de orde achtereenvolgens geschonken het patronaatsrecht van de kerk te Rhenen met toebehoren, het recht van gruit en een tiend in de Nude.

Het patronaatsrecht te Rhenen bezat het Duitse Huis nog omstreeks het midden van de 16e eeuw. Er werd toen te Veenendaal, binnen het gerecht en parochie van Rhenen, een nieuwe parochie gesticht, met consent van het Duitse Huis te Utrecht.

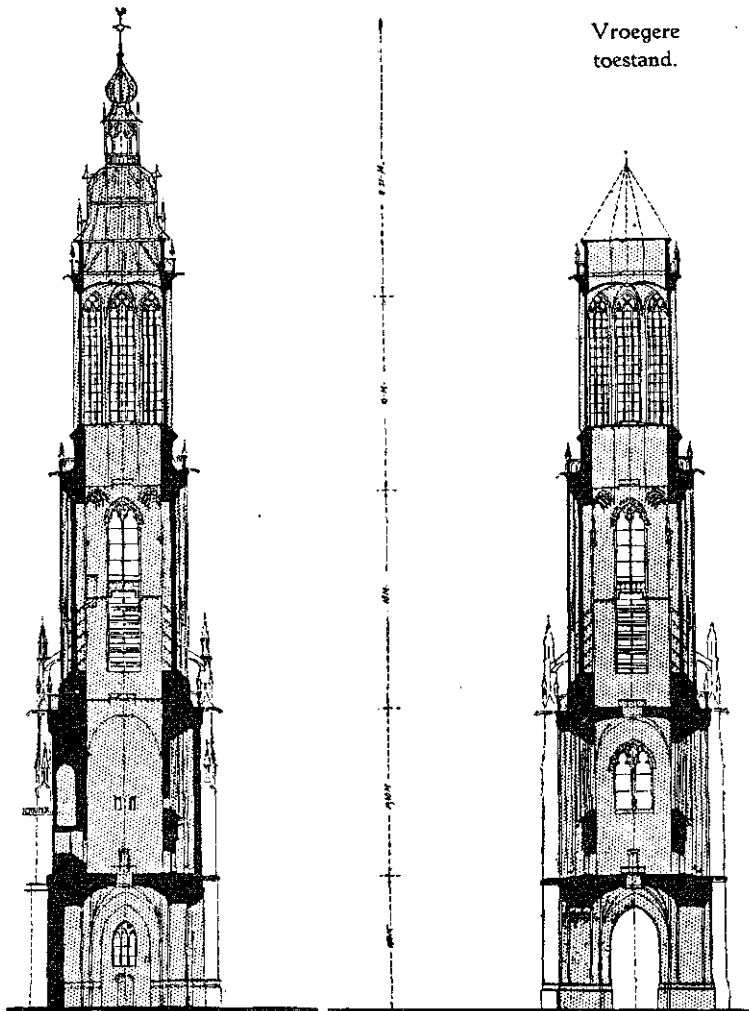
De Duitse Orde werd tijdens de Hervorming door de Staten van Utrecht gereformeerd. Haar Rooms karakter verdween, doch het Duitse Huis te Utrecht bleef echter tot op heden belangrijke bezittingen houden. Naast uitkeringen aan Utrechtse predikanten en scholen, legde men zich ook toe op ondersteuning van aanzienlijke geslachten.

Het Duitse Huis stelt nog steeds commandeurs aan en zetelt in een historisch pand aan de Nieuwe Gracht te Utrecht, waar zich ook het archief bevindt. Hoewel er een goed inventaris van De Geer voor dit archief bestaat, is het archief zelf niet eenvoudig toegankelijk, en wat Rhenen betreft nog onvoldoende bestudeerd. Zeker over de geschiedenis van de middeleeuwse parochie te Rhenen, met name over het bestuur en het beheer, bouw van de Cunerakerk en vestingwerken moet in dit archief nog veel te vinden zijn. In de Bisschoppelijke en Domarchieven te Utrecht is over deze zaken betrekkelijk weinig te vinden. Zo weten we weinig of niets over de bouwers van de fraaie Cuneratoren te Rhenen.

De Cunerakerk te Rhenen heeft in de loop der eeuwen nogal wat gedaanteverwisselingen ondergaan. Waarschijnlijk is het aanvankelijk een houten gebouw geweest, en kwam er een basiliek, die tenslotte eind 14e eeuw, begin 15e eeuw verbouwd is tot een stenen gewelven overkluisde hallenkerk. De Cuneratoren werd, voor zover bekend, pas later in de periode 1492-1531 gebouwd.

De oorspronkelijke kerk te Rhenen was niet aan Cunera, maar door de abdijs Deutz gewijd aan St Pieter, die ook de heilige was van de Dom te Keulen, de hoofdkerk van het gelijknamige aartsbisdom, waaronder ook Rhenen ressorteerde. Pas na 1400 heeft men Cunera als patrones van de kerk aangenomen.⁴

Over de eerste bouwmeesters is weinig bekend. Echter onlangs werd hierover enige aanwijzing verkregen door het verschijnen van een transcriptie van "Dat leven van Kunera" door J.Combrink.⁵ Zo vinden we op pagina 29 van dit boekje een mirakel vermeld, dat samenhangt met de bouw van de Cunerakerk, en dat luidt als volgt:

Vroegere
toestand.

Afb.1. Tekeningen van de Cuneratoren van J.A.Snellebrand
Getekend in 1915

Van een knecht die ghevallen was.

Meyster Jans knecht vanden dom sijn neeve timmerde met meer ander dat choore van Renen ende souden een glas veynster sluyten int choore, dat gedaen wesende soe ginc hy herwert ende ghinswert over dat selve veynster ende het brack boven ende die knecht voerghe-noemt viel van boven neder op die eerde met veel steens ende op veel steens viel hi alsoe datmen ghenen troost van zijn leven en wist. doe wert hy thuys gedragen ende wert op een bedde geleyt. Meyster Jan sijn oem voers ghenen hoep hebbende met veel ander bescheyde mannen ende vrouwen soe heeft hi aen geroepen die gloriose maghet Maria ende de heylige joncfrou Kunera om ghesontheit te vercrijghen voor sinen neve. Hy is ghesont geworden/des anderen daghes heeft hy dat veynster weder gesloten daer hy af ghevallen was betalende die gheloofte dye voor hem ghelooft was.

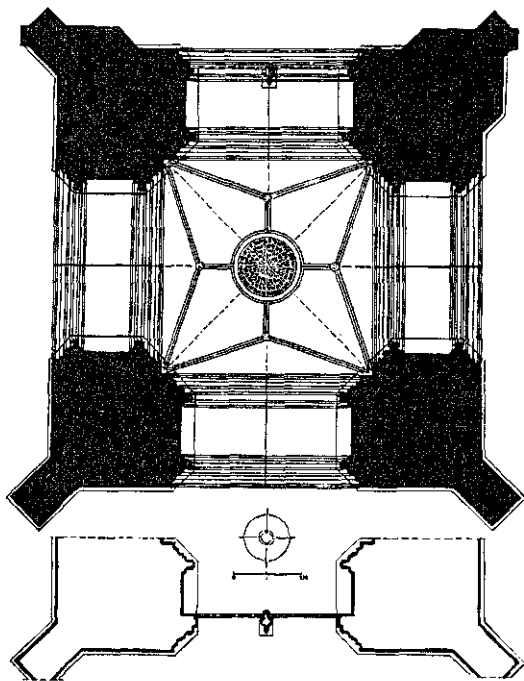
Geen jaartal is vermeld, maar waarschijnlijk heeft dit ongeval zich einde 14e eeuw afgespeeld, toen men het koor van de toenmalige hallenkerk aan het bouwen was (de Cunera toren was er toen nog niet). Alles duidt erop dat meester Jan van den Do(e)m, een van de belangrijkste bouwmeesters van de Dom te Utrecht, ook bij de bouw van de Cunerakerk te Rhenen betrokken was.

Van de periode dat Jan van den Do(e)m betrokken was bij de bouw van de Domkerk te Utrecht (1385-1396) dateren de bovenbouw van het koor, het zuidoostportaal, de oostelijke en zuidelijke arm van de kloostergang en de voltooiing van de Domtoren (de achtkantige "lantaarn"). Zijn opvolger was Aernt "Bruun" van den Doem, die aan de Domkerk werkte tussen 1396-1424.

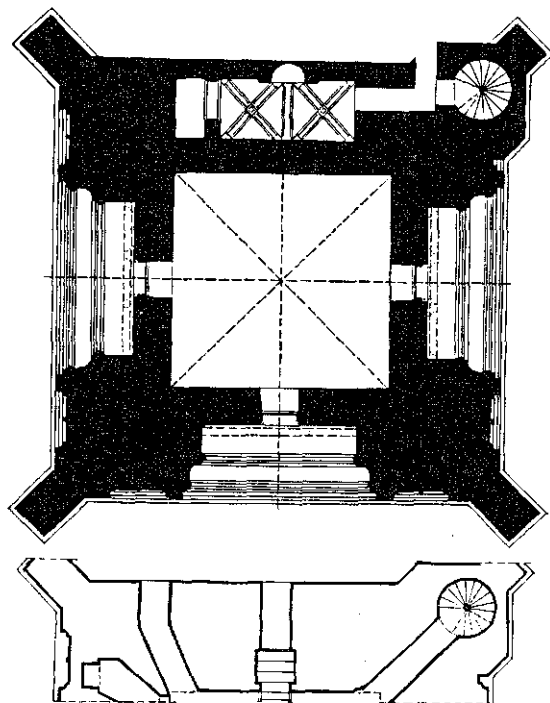
Over de bouwer van de Cuneratoren maakt Van Iterson aan-nemelijk dat dit Clemens van der Goude zou kunnen zijn geweest.⁴ Ook wordt wel meester Keldermans in verband ge-bracht met de bouw van de Cuneratoren.⁶

Het oorspronkelijke ontwerp van de Cuneratoren lijkt veel op dat van de Dom te Utrecht (zie Afb.1.van Snellebrand).

Onderste of eerste torenruimte

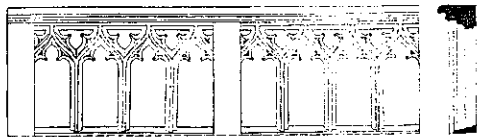
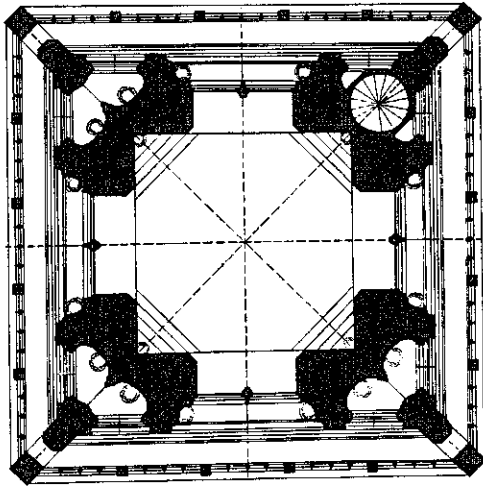
Tweede torenruimte

Doorgang naar kerkgewelven

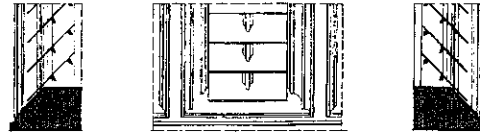
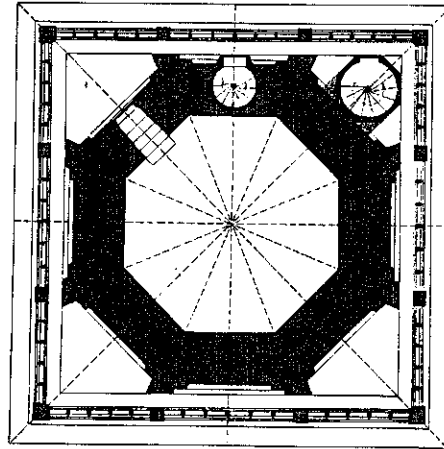
Afb. 2.

Derde toerenruimte

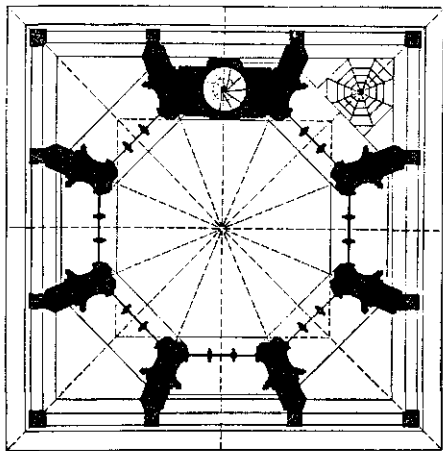
Ballustrade eerste opgang

Gesloten gedeelten van de Vierde toerenruimte

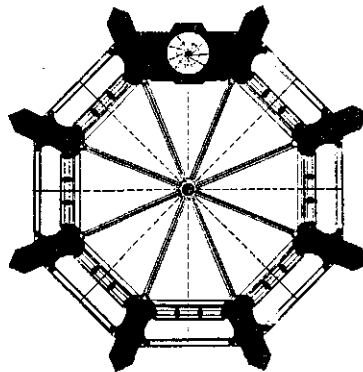
Aanzicht en doorsnede klankborden

Open gedeelte van de Vierde torenruimte

Beëindiging lantaarnbogen

Lantaarn naar gewelf gezien

Ballustrade derde omgang

Merkwaardig is dat in de kerkmeestersrekeningen van 1521 en 1522, dus tijdens de bouw van de toren, tevens sprake is van "den ^gouden toren". Ook Snellebrand heeft in 1915 geconstateerd dat de eerste aanzetten van de torenbouw tekenen vertonen van een afwijkend ontwerp (Afb.2 e.v.). Men kan dus zijn afgeweken van dit eerdere plan (van Jan van den Doem?), omdat dit minder geschikt zou zijn geweest om het gewicht van de zware luik klokken te dragen, die er later in de toren kwamen. Het is best mogelijk dat de eerste geleding van de toren volgens dit eerdere ontwerp reeds in de 14e eeuw bestaan heeft.

Misschien is weer een tipje van de sluier rond de bouwers van onze Cuneratoren opgelicht. Verder onderzoek, misschien in de archieven van het Duitse Huis, zou meer duidelijkheid hierover kunnen scheppen.

LITERATUURBRONNEN

1. Dr R.R.Post, Kerkgeschiedenis van Nederland in de middel eeuwen (Utrecht/Antwerpen 1952).
2. Dr R.R.Post, Kerkelijke verhoudingen in Nederland voor de Reformatie (Utrecht/Antwerpen 1954).
3. Prof.Dr. W.van Iterson, De stad Rhenen (Assen 1960).
4. Dr. W.van Iterson, De Cuneratoren te Rhenen, Jaarboekje Oud-Utrecht 1964.
5. J.Combrink, Dat Leven van Kunera (Rhenen 1988).
6. J.Combrink, Rhenen - Van vestingstad tot grebbestad (Zaltbommel 1981).
7. J.A.Snellebrand, Het Huis 13(1915), p.361-392.